

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**YENİ İQTİSADI ŞƏRAİTDƏ KƏND TƏSƏRRÜFATINDA
İQTİSADI MƏNAFELƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ
QİYMƏT AMİLİ**

İxtisas: 5312.01 – “Sahə iqtisadiyyatı”

Elm sahəsi: 53 – İqtisad elmləri

İddiaçı: **Nailə İdris qızı Sultanova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin “Sosial inkişaf iqtisadiyyatı və qiymətləndirmə” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Xanhüseyn Hüseynağa oğlu Kazımlı

Rəsmi opponentlər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Natiq Əli oğlu Cavadov

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Nəriman Bəhram oğlu Böyükkiş

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Nizami Cəlal oğlu Qafarov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.10 Dissertasiya şurası

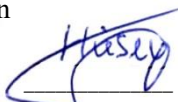
Dissertasiya şurasının sədri:

imza / iqtisad elmləri doktoru, professor
Ədalət Cəlal oğlu Muradov

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

imza / iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Zöhrab Həsən oğlu İbrahimov

Elmi seminarın sədri:

imza / iqtisad elmləri doktoru, dosent
Ramil Zahid oğlu Hüseyn

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. İqtisadi mənafeələr, onların koordinasiyası və təmin olunması mexanizmi müxtəlif inzibati sistemlərdə və idarəetmə metodlarında fərqli xarakter ala bilər. Bu baxımdan qeyd etməliyik ki, müstəqillik illərinin başlanğıcında respublikamızda bazar iqtisadi münasibətlərinə keçid aqrar-sənaye sisteminin yenidən qurulması üçün ilk növbədə yeni təsərrüfat formalarının təşkilini və onlar arasındakı iqtisadi əlaqələri tənzimləyən hüquqi bazanın yaradılması zəruri idi.

Aqrar sferada müəssisədaxili və müəssisələrarası istehsal - iqtisadi əlaqələri bütövlükdə sistemin və həmçinin ona daxil olan müəssisələrin maddi maraqlarının təmin olunmasına xidmət etməlidir. Buna nail olunması şəraitində həmin əlaqələr milli məqsədlərin reallaşdırılması vasitələrindən birinə çevrilə bilər. Göstərilən vəzifənin reallaşdırılması müəssisələr arasında bağlanan müqavilələrin növü, sayı, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi vaxtı, müqavilənin bağlanması və yerinə yetirilməsində baş verən iddia və tələblərin xarakteri barədə dəqiq informasiyaya söykənir. Bundan əlavə, tərəflər arasındakı mövcud müqavilə münasibətlərində hüquq pozuntuları yaradan səbəblər aşkar olunmalı və müvafiq tədbirlər görülməlidir.

Bu müddəalara söykənərək, müstəqillik dövrünün başlanğıcından etibarən milli aqrar sferada qarşılıqlı fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin maraq və mənafeələrinin təmin olunması sahəsində vəziyyəti qiymətləndirmək olar. Qeyd olunan dövrdə istər ölkələrarası və istərsə də ölkə daxilində müəssisələrarası əlaqələrin sürətlə zəifləməsi nəticəsində istehsalçılar çox böyük itkilərə məruz qaldılar. İctimai təsərrüfatların bazasında xüsusi mülkiyyətin formalaşdırılması istiqamətində aparılan işlərin idarə olunmaması, onlara nəzarət edilməməsi son nəticənin də uğursuzluğuna səbəb oldu. İlk baxışdan belə görünürdü ki, sanki məqsəd yeni, müasir təsərrüfat sisteminin yaradılması deyil, köhnə təsərrüfat sisteminin qısa müddətdə dağıdılmasıdır. Beləliklə, təsərrüfat əlaqələrinin itirilməsi aqrar istehsal sferasında qiymətlərin yüksək sürətlə artım dinamikasında özünü büruzə verməyə başladı. Bu prosesin gedisində və sonrakı dövrdə kənd təsərrüfatı istehsalçıları, istehlakçılar və dövlətin iqtisadi mənafeələrinin pozulması meylləri

güclənməyə başladı. Beləki, istehsalın azalması ilə parallel olaraq qiymətlərin davamlı bahalaşması staqflyasiyanın baş verməsinə şərait yaratdı. Bu dövrün iqtisadi siyasətində başlıca yanlış yanaşma qiymətlərin bazarın öhdəsinə buraxılması oldu. Nəticədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalının tam şəkildə iqtisadi maraqları təmin etməməsi öz təsdiqini tapdı.

Ulu Öndər H.Əliyev tərəfindən aparılan sosial-iqtisadi siyasət nəticəsində aqrar sahənin inkişafına iqtisadi baxışlar, iqtisadiyyatın bu bölməsində maraq və mənafehlərin təmin olunmasına baxışlar dəyişdi. Qısa müddət ərzində aparılan islahatlar kənd təsərrüfatında ciddi irəliləyişlərə səbəb oldu. Hazırda ölkə rəhbərliyi tərəfindən regionların və qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində aparılan məqsədyönlü siyasət nəticəsində istehsalçıların yüksələn gəlirlərlə, istehlakçıların isə yüksək keyfiyyətli məhsullarla təminatı artmağa başladı. Bununla yanaşı dövlət büdcəsinə ödənişlərin məbləğində artım baş verdi. Lakin qeyd olunan fikirlər kənd təsərrüfatında maraq və mənafehlərin tam təminatına əsas vermir. Bunun başlıca səbəblərindən biri kənd təsərrüfatı məhsullarının və maddi-texniki resursların qiymətlərinin səviyyə və dinamikası arasında kəskin fərqlərin olmasından, eləcə də bu fərqlərin tənzimlənməsinə edilən cəhdlərin zəifliyindən ibarətdir. Tədqiqat işinin bilavasitə bu məsələnin həlli ilə bağlı elmi-təcrübi araşdırmalarla bağlılığı onun mövzusunun aktuallığını təsdiq edir.

Kənd təsərrüfatının milli iqtisadiyyatın sənayedən sonra ikinci böyük sahəsi olması onun inkişafı ilə bağlı məsələlərin geniş elmi araşdırmaların predmetinə çevrilməsini şərtləndirmişdir. Bu sahənin spesifik problemlərinin müxtəlif aspektləri respublikamızın bir çox tanınmış alimləri, o cümlədən X.H.Kazımlı, Ə.Ç. Verdiyev, İ.Ş.Qarayev, İ.H.İbrahimov, S.V.Salahov, E.A.Quliyev, E.R.İbrahimov, B.X.Ataşov, İ.H.Aliyev, V.H.Abbasov, H.A.Xəlilov, R.Ə.Balayev, M.A.İbrahimov, R.Z.Hüseyn, V.Qasımlı və başqaları tərəfindən dərinlən araşdırılmışdır. Bununla yanaşı qeyd etmək olar ki, aparılan tədqiqatlarda aqrar sahədə iqtisadi mənafehlərin təmin olunması problemi ümumi təşkilati-iqtisadi mexanizmlər aspektindən araşdırılmışdır. Lakin bu sahənin qarşılıqlı təsərrüfat əlaqələrində olduğu digər sahələrlə mübadilənin ekvivalentliyi məsələsinə bilavasitə qiymət amili baxımından yanaşılmamışdır.

Xarici ölkələrin tanınmış alim və tədqiqatçılarından Кундиуц В.А.,

Оболенский К.П., Шмаков А.Г., Мазлоев В.З., Ползяков Д.А., Борхунов Н.А., Ушачев И.Г., Бондина Н.Н., Дроджз И., Радзевичюс Г., Scandirro P., Brucc C. və James Roumassetin elmi araşdırmalarında kənd təsərrüfatında iqtisadi mənafeələrin təmin edilməsinin müxtəlif aspektlərinə xüsusi yer verilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi aqrar sferada sahələrarası mübadilənin ekvivalentliyinin təmin olunması və bu məqsədlə qiymətlərdən istifadə mexanizminin işlənilməsindən ibarətdir. Həmin məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi məqsəduyğun sayılır:

- aqrar sferada iqtisadi mənafeələrin qorunmasında qiymət amilindən istifadənin elmi-nəzəri aspektlərinin və hüquqi əsaslarının araşdırılması;
- kənd təsərrüfatında qiymət tənzimlənməsinin beynəlxalq təcrübəsinin öyrənilməsi və onun Azərbaycanda tətbiqi imkanlarının qiymətləndirilməsi;
- aqrar sferada iqtisadi mənafeələrin tənzimlənməsində qiymət amilindən istifadənin mövcud vəziyyətinin təhlili;
- aqrar sferada iqtisadi mənafeələrin dəstəklənməsi göstəricilərinin qiymətlərin formalaşmasına təsirinin təhlili;
- kənd təsərrüfatında paritet qiymətlərin hesablanması və onun səciyyəvi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;
- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının stimullaşdırılmasında qiymət mexanizmindən istifadənin yaxşılaşdırılması yollarının əsaslandırılması;
- aqrar istehsalçılar və istehlakçılar arasında optimal qiymət nisbətlərinin formalaşdırılması mexanizminin işlənilməsi;
- kənd təsərrüfatında istehsal daxili nisbətlərin təmin olunmasında iqtisadi mənafeələrin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən olunması;

Tədqiqatın obyekt kənd təsərrüfatı müəssisələri ilə onlar tərəfindən istehsal məqsədilə istifadə olunan maddi - texniki resursların istehsalçıları arasında mübadilənin ekvivalentliyidir.

Tədqiqatın predmeti kənd təsərrüfatı məhsullarının və kənd təsərrüfatı istehsalında istifadə olunan texniki və kimyəvi resursların qiymətləri arasındakı nisbətlərdir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işində müqayisəli təhlil, qruplaşdırma, balans, korrelyasiya-reqressiya təhlili metodlarından istifadə olunmuşdur.

Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar.

- aqrar sferada fəaliyyət iştirakçılarının iqtisadi maraq və mənafeələrinin uzlaşdırılması problemləri;
- milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi mövqeyindən kənd təsərrüfatında qiymətlərin tənzimlənməsinə elimi-təcrübi yanaşmalar;
- aqrar sferada iqtisadi mənafeələrin təmin edilməsi amilləri arasında qiymətlərin yeri və rolu;
- aqrar sferada iqtisadi mənafeələrin dəstəklənməsi mexanizminin qiymətlərə təsir səviyyəsi;
- kənd təsərrüfatında paritetlik və ya ekvivalent mübadilənin təmin olunmasının normativ-metodik əsasları;
- kənd təsərrüfatında optimal istehsalçı və istehlak qiymətləri nisbətlərinin formalaşdırılması və tənzimlənməsi;
- iqtisadi mənafeələrin tənzimlənməsi üzrə beynəlxalq təcrübənin milli aqrar sferada səmərəli tətbiqi imkanları.

Dissertasiya işinin elmi yenilikləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- aqrar sferada “iqtisadi mənafe” anlayışının elmi-nəzəri aspektləri araşdırılmış, məhdud elmi-nəzəri yanaşmalar əsasında onun iqtisadi maraqla qarşılıqlı əlaqə və asılılığı üzə çıxarılmışdır;
- qiymət tənzimlənməsi üzrə beynəlxalq təcrübənin Azərbaycanın kənd təsərrüfatında tətbiqi imkanları qiymətləndirilmiş və onun yaxın perspektivdə dövlət dəstəyi ilə müşayiət olunması qənaətinə gəlinmişdir;
- aqrar sferada iqtisadi mənafeələrin dəstəklənməsi göstəriciləri və qiymət amili arasındakı nisbətlərin ekonometrik qiymətləndirilməsi aparılmış, əsas növ məhsullar üzrə qiymət disparitetinin subyektlərin fəaliyyətinə və iqtisadi mənafeələrinə mənfi təsiri aşkar olunmuşdur;
- aqrar istehsalının stimullaşdırılmasında qiymət amilinin istifadə mexanizmi əsaslandırılmış, qiymətlərin stimullaşdırıcı funksiyasının reallaşdırılması şərtləri və imkanları təmin edilmədən iqtisadi mənafeələrin təmin edilməsinin qeyri-mümkünlüyü barədə nəticə çıxarılmışdır;
- aqrar istehsalçılar və istehlakçıların mənafeələrini təmin edən optimal qiymət nisbətlərinin formalaşdırılması mexanizmi işlənilməklə, istehsalçı və istehlakçı qiymətləri müəyyən edilərkən istehsal xərclərinin və maya dəyərinin dəyişməsi tempinin, inflyasiya və rentabellik səviyyəsinin uçota alınması qənaətinə gəlinmişdir.

Tədqiqat işinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti.Təqdim olunan dissertasiya işinin elmi-praktiki əhəmiyyətini bir neçə aspektdən qiymətləndirmək olar. Beləki, onun yerinə yetirilməsi zamanı aparılan təhlillər nəticəsində istehşçıların, istehlakçıların və dövlətin iqtisadi mənafeələrinin koordinasiyasında qiymət amilindən istifadə səviyyəsi müəyyən edilmişdir. Ardıcıl olaraq, əldə olunan nəticə əsasında kənd təsərrüfatında istehsaldaxili nisbətlərin təmin olunmasında iqtisadi mənafeələrin tənzimlənməsi istiqamətləri əsaslandırılmış, müvafiq təklif və tövsiyələr işlənilmişdir.

Dissertasiya işinin aprobeiasyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin nəticələri barədə “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin onuncu ildönümü”nə həsr olunmuş elmi-praktiki konfransda (Bakı 2002), “İqtisadiyyatın davamlı inkişafı problemlər, perspektivlər, Beynəlxalq elmi konfransda (Sumqayıt 27-28 aprel 2016), Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunmuş “Müstəqil Azərbaycan dövlətinin ərzaq təhlükəsizliyinin yüksəldilməsi problemləri” mövzusunda Beynəlxalq Elmi-Praktik Konfransda (Bakı,1-2 iyun 2018) məqalə və tezislərlə çıxışlar edilmiş, nüfuzlu elmi jurnallarda məqalələr çap olunmuşdur.

Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsi zamanı əldə olunan nəticələr əsasında verilən təkliflər Aqrar Elm və İnformasiya Məsləhət Mərkəzi tərəfindən praktiki istifadə üçün qəbul olunmuşdur (arayış № 02/1803, 12.02 2018-ci il).

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində yerinə yetirilmişdir.

Dissetrasiya işinin həcmi və quruluşu. Təqqiqat işi giriş (9.090 işarə), 3 fəsil (I fəsil – 89.332 işarə, II fəsil – 77.412 işarə, III fəsil – 65.122 işarə) nəticə (10.303 işarə) və istifadə olunan ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 146 səhifə (251.059 işarə) həcmindədir. Dissertasiya işində 5 diaqram, 4 şəkil və 17 cədvəl verilmişdir.

Dissertasiya işinin mündəricatı:

Giriş

I Fəsil. Kənd təsərrüfatında iqtisadi mənafeələrin təmin olunmasında qiymət mexanizmindən istifadənin nəzəri-metodoloji əsasları

1.1. Aqrar sferada iqtisadi mənafeələrin qorunmasında qiymət amilindən istifadənin elmi-nəzəri aspektləri.

1.2. Kənd təsərrüfatında iqtisadi mənafeələrin təmin olunmasında

qiymət mexanizmindən istifadənin konseptual hüquqi məsələləri.

1.3. Kənd təsərrüfatında qiymət tənzimlənməsinin beynəlxalq təcrübəsi və onun Azərbaycanda tətbiqi məsələləri.

II Fəsil. Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatında iqtisadi mənafeələrin qiymət tənzimlənməsinin tədqiqi.

2.1. Aqrar sferada iqtisadi mənafeələrin tənzimlənməsində qiymət amilindən istifadənin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi.

2.2. Aqrar sferada iqtisadi mənafeələrin dəstəklənməsi göstəricilərinin qiymətlərin formalaşmasına təsiri.

2.3. Kənd təsərrüfatında paritet qiymətlərin hesablanmasının normativ-metodik bazası və onun səciyyəvi xüsusiyyətləri.

III Fəsil. Kənd təsərrüfatında iqtisadi mənafeələrin qiymət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi.

3.1. Kənd təsərrüfat məhsulları istehsalının stimullaşdırılmasında qiymət mexanizmindən istifadənin yaxşılaşdırılması yolları.

3.2. Aqrar sferada istehsalçı və istehlakçı arasında əlverişli qiymət nisbətlərinin tənzimlənməsi.

3.3. Kənd təsərrüfatında istehsaldaxili nisbətlərin və iqtisadi mənafeələrin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi.

Nəticə

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

TƏDQIQATIN QISA MƏZMUNU

1. İqtisadi mənafeələrin qorunmasında qiymət amilindən istifadənin elmi-nəzəri aspektləri. Hər bir təsərrüfat subyektinin özünəməxsus iqtisadi maraq və mənafeələri vardır. Onların təmin olunmaması cəmiyyətdə qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərdə olan tərəflər arasında ziddiyyətlər yaradır. Təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi maraqları qarşılıqlı sosial-iqtisadi münasibətlərin özünü real şəkildə büruzə verməsi forması kimi çıxış edir. Cəmiyyətdə istehsa münasibətləri konkret reallıq olaraq iqtisadi maraqlar kimi təşkilati cəhətdən idarə oluna bilər. Öz növbəsində istehsal münasibətləri iqtisadi maraqlar formasında reallaşır.

Real gerçəkliyin təsdiqi kimi qeyd olunmalıdır ki, iqtisadi maraq

təkrar istehsal prosesinin iqtisadi tələbatlar sisteminin təmin edilməsi üzrə əsas agentləri arasında münasibətləri ifadə edən iqtisadi kateqoriyadır. Bu halda maraq anlayışı ayrıca maddi tələbatlar deyil, təsərrüfat subyektlərinin tələbatları ilə digər subyektlərilə onların qarşılıqlı fəaliyyətində tələbatları sisteminin məcmusu kimi baxmağa imkan verir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi maraqla bərabər iqtisadi mənafehlərin də təmin olunması məsələsi də hər bir təsərrüfat subyekti üçün əhəmiyyətlidir. İqtisadi mənafehlər daha çox mülkiyyətin reallaşdırılması ilə bağlı olan kateqoriyadır. İnsanların iqtisadi fəaliyyəti bilavasitə onların mənafehləri ilə əlaqədardır.

Təsərrüfat subyektlərinin hər birinin iqtisadi tələbatlar sisteminin inkişafı öz növbəsində iqtisadi maraqların təkrar istehsalı üçün şərait yaradır. Cəmiyyətin və təsərrüfat subyektlərinin maraqları sisteminin təkrar istehsalındakı sabitlik iqtisadi tələbatların təmin olunmasını, onların genişlənməsini və yenilənməsini təmin edir.

Müasir istehsal və iqtisadi münasibətlər, mənafehlərin təmin olunması və koordinasiyası əsasən təsərrüfatçılıq subyektlərinin rəqabətqabiliyyətliliyindən asılıdır. Xüsusən, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarına olan artan tələblər istehlak bazarlarında rəqabətin artması bu məsələni daha da aktuallaşdırır.

Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatında iqtisadi mənafehlərin təmin olunması məsələsi istehsalçılar, emal müəssisələri, təchizatçılar, dövlət və istehlakçılar arasında qarşılıqlı münasibətlərdə özünü büruzə verir. Bu da göstərilən subyektlər arasında mübadilənin ekvivalentliyi və səmərəliliyi problemini ön plana çıxarır.

Araşdırmalardan məlum olur ki, “ekvivalent mübadilə” anlayışının məzmunu barədə iqtisadçılar arasında hələ də fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Müəyyən edilmiş metodologiya nöqtəyi-nəzərindən makroiqtisadi səviyyədə sahələrarası mübadilənin ekvivalentliyinin təmin edilməsi üzrə mübahisələr yeni xarakter alır. Bu məsələnin həllinə son dövrlərə qədər yalnız qiymət amili baxımından yanaşılmışdır. Lakin mübadilənin ekvivalentliyinin təmin olunmasının ümumi və çoxşaxəli problem olması ayrıca qeyd olunmalıdır.

Kənd təsərrüfatı və sənaye arasında mübadilənin ekvivalentliliyi iqtisadiyyatın aqrar bölməsinin aşağıdakılarla bağlı olan xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır:

1. Rəqabətli istehsal amilləri bazarlarının təhlili. Aqrobiznes sferasında digər istehsal resurslarından istifadə variantlarının seçilməsinə aqrar istehsalın əsas amili olan torpağın xüsusiyyəti, qiyməti və keyfiyyəti əhəmiyyətli təsir göstərir.

2. Kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbin təhlili. Göstərilən tələbin qeyri-elastikliyi aqrar istehsal sferasında gəlirlərin azlığı probleminin yaranmasına səbəb olur. Bu, əlavə kənd təsərrüfatı məhsulunun istehsalının onun son hədd faydalılığınınin kəskin şəkildə aşağı düşməsi ilə nəticələnməsindən irəli gəlir.

Kənd təsərrüfatı və sənaye arasında mübadilə münasibətlərinin formalaşdırılmasına baxmayaraq, aqrar istehsalın resurs bazasının formalaşması və kənd təsərrüfatı məhsullarının bazarda satışı üzrə müxtəlif satış kanallarının olması həmin mübadilənin ekvivalentliyinin təmin olunmasının yeganə şərti deyil. Bu prosesin tənzimlənməsinin başlıca amili mübadilə qiymətləri, başqa sözlə maddi-texniki resursların və kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri arasındakı nisbətlərdir.

Cədvəl 1.

AB və ABŞ-da qiymət disparitetinin aradan qaldırılması mexanizmləri

Tədbirlər	AB	ABŞ
Sahibkar gəlirlərinin dəstəklənməsi	Birbaşa ödənişlər:təbii fəlakət zərərləri üzrə ödənişlər	Birbaşa ödənişlər:təbii fəlakət zərərləri üzrə ödənişlər, aqrar istehsalın yenidən təşkili və s. üzrə ödənişlər
İdxalın məhdudlaşdırılması	əsas ərzaq məhsullarına idxal tarifi və kvotaları (şəkər, süd və s.)	Taxıldan başqa digər məhsullara idxal rüsumu ət və südə idxal kvotası və s.
Sahibkarların qiymət üzrə dəstəklənməsi	İndikativ qiymətlər: 1.təminatlı –yüksək 2.müdaxilə qiymətləri 3. minimal qiymət	İndikativ qiymətlər: 1.təminatlı –daxili bazarın minimal qiymətləri 2.müdaxilə - təminatlı və ya girov qiymətləri 3.birdəfəlik ödənişlər
İstehsal həcmiminin ixtisarı	İzafi məhsul istehsalına qarşı tədbirlər	
	Torpaqların dövriyyədən çıxarılmasının stimullaşdırılması	
	Fermerlərin kənd təsərrüfat istehsalından çıxarılması proqramı	Torpaqların konservasiyası proqramı
Daxili tələbatın stimullaşdırılması	---	Aztəminatlı vətəndaşlara ərzaq yardımının büdcədən maliyyələşməsi

Mənbə: И.Дроджэз, Г.Радзявичюс. Типология этапов развития единой аграрной политики ЕС. – 2010, № 21(2). Research papers.

Qiymət siyasətinin səmərəliliyi yalnız yerli və ya beynəlxalq miqyasda təklifin aqrar istehsal məhsullarına olan qeyri-elastik tələblə uzlaşdırılması məqsədilə hazır məhsul qiymətlərinə birbaşa müdaxilələrlə məhdudlaşmamalıdır. Bu baxımdan xarici təcrübənin öyrənilməsi və ondan yararlanmaq lazımdır.

2. Aqrar sferada iqtisadi mənafeələrin tənzimlənməsində qiymət amilindən istifadənin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi. Ölkənin aqrar sferasındakı qiymətlər bir çox amillərlə bərabər qlobal iqtisadi məkanda baş verən qiymət tərəddüdləri ilə müəyyənləşir. Buna görə də təhlillərə öncə dünya bazarındakı qiymət dinamikasının izlənilməsindən başlanılması məqsədəuyğundur. Qeyd etmək lazımdır ki, aqrar qiymətlərin dinamikasının ayrılıqda öyrənilməsi lazımı nəticəni verə bilməz və bu baxımdan qiymətlərin formalaşmasına təsir edən digər mühüm amilləri, o cümlədən yanacaqın və mineral gübrələrin qiymətlərinin tərəddüdlərini də araşdırmaq gərəkdir. Doğrudur, dünya bazarında yanacaqın qiymətlərinin müasir tərəddüdləri Azərbaycan aqrar sektoruna birbaşa təsir etmir. Bəllidir ki, Azərbaycanda bu qiymətlər birbaşa dövlət tərəfindən tənzimlənilir və ortamüddətli dövrdə, yəni 3-5 illik müddətdə nisbi sabit olur. Amma Azərbaycan kənd təsərrüfatında istifadə olunan gübrələrin qiyməti dünya qiymətlərindən birbaşa asılı olur. Bundan başqa kənd təsərrüfatı sektorunda məsrəflərin 49,7 faizi material xərclərinin payına düşür və bu xərclərin strukturunda isə mineral gübrələrin alınmasına çəkilən xərclərin payı 15,6 faizə bərabərdir. Xərclərin yalnız bir qrupunun belə yüksək paya malik olması sahəvi istehsalatla maraqları məhdudlaşdırır.

Məlumdur ki, iqtisadiyyatın istənilən sahəsində investitorları cəlb edən, onu investisiya qoyuluşuna sövq edən əsas parametrdə olan mənfəətin məbləği yaxud rentabellik səviyyəsidir. Bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, rentabelliğin istənilən səviyyəsi hər bir investitor və ya fermer üçün məqbul sayılmır. Ona görə də dövlət tərəfindən iqtisadi-hüquqi dəstəyin (subsidiyalaşdırma, qiymət tənzimlənməsi və s.) göstərilməsi ilə sahəvi rentabellik səviyyəsinin digər sahələrlə müqayisə olunacaq səviyyəyə çatdırılması vacib sayılır. Bu baxımdan əsas növ kənd təsərrüfatı məhsullarının rentabelliğinin dəyişməsi dinamikasının təhlili məqsədəuyğundur.

Cədvəl 2.**Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin satdıqları məhsulların rentabelliği, faizlə**

İllər	Taxıl (qarğı- dalsız)	Pambıq	Şəkər çuğun- duru	Tütün	Kartof	Tərəvəz	Bostan bitkiləri	Meyvə
2015	47,3	10,6	201,8	83,0	17,6	71,4	43,1	24,8
2016	45,8	7,3	71,0	-	261,1	17,8	33,2	17,7
2017	53,6	-	25,7	179,0	-	40,3	18,5	30,0
2018	56,2	27,2	55,0	87,7	27,5	42,8	73,6	28,5
2019	55,0	12,9	88,6	51,0	47,4	12,1	44,4	41,0
İllər	Üzüm	Çay yarpağı	Çəki artımı					Yun
			Mal- gara	Qoyun və keçi	Quş	Süd		
2015	14,1	-	2,4	37,9	3,0	23,9	26,7	
2016	4,2	-	3,3	27,8	14,4	20,7	21,7	
2017	8,5	-	39,5	58,9	5,0	19,8	31,5	
2018	6,2	15,6	70,3	68,7	10,3	20,2	41,4	
2019	3,6	19,2	22,0	56,2	2,9	11,2	33,1	

Mənbə: www.stat.gov.az

Cədvəl məlumatlarının təhlilindən məlum olur ki, 2015-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə şəkər çuğunduru, tütün, üzüm, tərəvəz və südün rentabelliği xeyli azalmışdır. Bununla yanaşı 2018-ci ilə nisbətən 2019-cu ildə şəkər çuğundurunun rentabelliği yüksəlsə də adı çəkilən digər məhsulların rentabelliğinin aşağı düşməsi meylləri davam etmişdir. Düşünürük ki, bu, əsasən həmin məhsulların emalı sahələrinin zəif inkişafından irəli gəlir. Tədarük, emal, satış və ixrac məsələlərinin kompleks şəkildə həll olunmaması istehsalçıların mənafeələrinə mənfi təsir göstərir. Burada su resurslarından istifadənin məhdudluğu səbəbindən məhsuldarlığın azalması və bir sıra hallarda texnika çatışmazlığı üzündən məhsulun vaxtında yığılmamasından irəli gələn itkilərin də özünəməxsus təsirləri vardır. İstənilən halda rentabelliğin aşağı olması müvafiq sahələrdə sahibkarların marağını azaldır.

Aqrar sahənin təşkilati-iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi və ölkədə emal sahələrinin inkişafına dair tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün Azərbaycan böyük investisiya imkanlarına malikdir. Azərbaycanda regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafına dair qəbul edilmiş proqramlarda aqrar sahənin regional inkişafı səviyyəsinin iqtisadiyyatın digər sahələri ilə tarazlaşdırılması, eyni zamanda ölkənin

iqtisadi rayonları üzrə aqrar sahənin inkişafının təşkilati-iqtisadi mexanizmləri müəyyən edilmişdir. Prinsip etibarilə həyata keçirilən tədbirlər istehsalçıların, istehlakçıların və dövlətin iqtisadi maraq və mənafeələrinin kordinasiyasına istiqamətləndirilmişdir. Onların səmərəli nəticələri hər şeydən əvvəl kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyətində özünü biruzə verir.

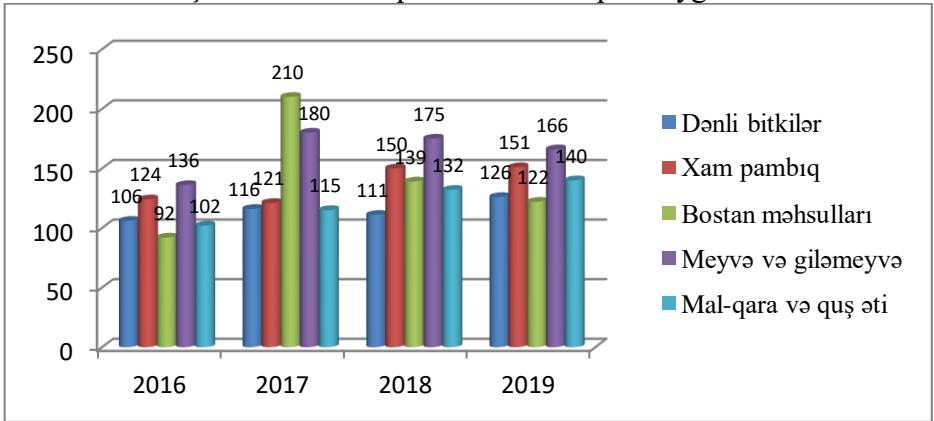
Cədvəl 3
Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyətinin maliyyə nəticələri

	2015	2016	2017	2018	2019
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı, vahid	1659	1592	1608	1641	1471
o cümlədən:					
mənfəətlə işləyənlər	1530	1488	1512	1560	1376
zərərlə işləyənlər	129	104	96	81	95
Ümumi gəlir, min manat	84990	119130	115025	163990	190080
Ümumi mənfəət, min manat	39763	75246	62815	96917	92696
Ümumi rentabellik, faizlə	11,3	20,3	14,1	20,1	17,2
Bitkiçilikdə mənfəət (zərər (-), min manat	20241	40268	32235	56577	68795
Heyvandarlıqda mənfəət (zərər (-), min manat	19993	31330	24356	19048	10481
Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışının rentabelliği, faizlə	11,3	19,4	12,9	16,2	15,3
Ondan					
bitkiçilikdə	36,0	43,5	25,5	40,4	35,7
Heyvandarlıqda	7,1	11,8	8,0	5,9	3,4

Mənbə: www.stat.gov.az

Cədvəl məlumatlarının təhlilindən görünür ki, 2017-2019-cu illər ərzində kənd təsərrüfatı müəssisələrinin, o cümlədən mənfəət və ziyanla işləyən müəssisələrin sayında müəyyən tərəddüdlər baş vermişdir. Həmin dövrdə müəssisələrin ümumi sayında 170, mənfəətlə işləyən müəssisələrin sayında isə 184 vahid azalma müşahidə olunmuşdur. Lakin, zərərlə işləyən müəssisələrin sayında isə ciddi dəyişiklik baş verməmişdir. Təhlil dövründə kənd təsərrüfatı məhsullarının rentabelliği orta hesabla 15 faiz təşkil etsə də heyvandarlıqda rentabelliğin həddən aşağı olması (7,4 faiz) təəssüf doğurur. Bunu əsasən heyvandarlıqda yemin bahalaşması və bu məhsulların ixracda payının az olması ilə əlaqələndirmək olar. Rentabelliğin aşağı olması, aqrar istehsalçıların mərkəzi bazarlara çıxışının məhdudluğu, eləcə də emal və tədarük müəssisələrinin istehsal gücünün və tutumunun aşağı olması isə bu sahəyə olan maraqları azaldır.

Aqrar sferada maraqların təmin olunması baxımından yuxarıda göstərilən amillərlə bərabər qlobal iqtisadi məkanda qiymət dispartitetinin aktual bir problem kimi qalması nəzərə alınmalıdır. Hər şeydən əvvəl, milli aqrar sektorun bəzi istehsal resurslarının idxalından asılılığı səviyyəsi araşdırılmalıdır. Azərbaycan Respublikasının aqrar bazarındakı qiymət dinamikasının təhlilinə başlamazdan öncə bir məqam da aydınlaşdırılmalıdır. Bu da qiymət dəyişmələrinin təhlili zamanı baza dövrünün düzgün seçilməsidir. Zənnimizcə, dünya və Azərbaycan iqtisadiyyatında son illərdəki əsaslı dəyişiklikləri nəzərə almaqla, 2015-ci ili təhlillər üçün baza dövrü qəbul etmək məqsədəuyğun olar.

Diqram 1. Bəzi kənd təsərrüfatı məhsullarının satış qiymətlərinin dəyişməsi, %-lə (2015=100%)

Mənbə: www. stat.gov.az

Diqramdan göründüyü kimi, təhlil dövrünün son üç ilində ərzaq məhsullarının qiymətlərində bir sıra istisnalarla əsasən artım baş vermişdir. Bostan məhsullarının, meyvə və giləmeyvənin satış qiymətlərindən ən yüksək artımı 2017-ci ildə müşahidə olunmuşdur. Dənli bitkilərin və pambığın satış qiymətlərinin ilbəl davamlı yüksəlişini onların əkin sahəsinə görə subsidiyalandırılması, zəruri istehsal resurslarının idxal vergilərindən azad edilməsi kimi amillərlə əlaqələndirmək olar. Analoji tədbirlərin aparılması aqrar istehsalçıların xərclərini azaltmaqla onların təkrar istehsal imkanlarını genişləndirir. Beləliklə, mövcud reallıq yerli istehsalçıların istər daxili istehsal və istərsə də idxal olunan kənd təsərrüfatı təyinatlı maddi-texniki resursların qiymətlərinin dəyişməsindən

müdafiəsinin səmərəliliyini sübut edir. Əks halda qiymət disparitetu və ya qeyri-ekvivaleyt mübadilə aqrar sahənin daimi probleminə çevrilə bilər.

Aqrar sferanın inkişafının qiymət aspektinin mühüm problemlərindən biri də mövcud aqrar məhsullar ticarəti sistemidir. İnkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının satışında pərakəndə satış əlavələri 20-40%, Rusiyada isə 60-80% təşkil edir. Aşağıdakı cədvəl bu spesifikliyin Azərbaycanın aqrar bazarında da mövcudluğunu təsdiq edir.

Cədvəl 4.
Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçı qiymətləri indeksi,
əvvəlki ilə nisbətən faizlə

Məhsulların adları	2015	2016	2017	2018	2019
Kənd təsərrüfatı məhsulları	101,2	97,4	111,9	102,0	104,4
Birillik bitkilər-cəmi	97,2	87,4	109,5	97,8	104,1
Buğda	96,7	84,2	101,7	101,0	103,8
Tərəvəz, bostan məhsulları	93,9	84,1	113,8	94,6	101,8
Kartof	103,5	100,7	100,0	102,5	112,7
Şəkər çuğunduru	118,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Xam pambıq	100,0	100,4	100,1	105,4	115,3
Çoxillik bitkilər-cəmi	114,6	102,0	111,6	102,0	107,8
Üzüm	106,3	92,8	98,1	100,9	99,4
Subtropik meyvələr	121,7	106,6	175,0	115,6	124,2
Sitrus meyvələri	153,1	102,9	100,3	101,3	100,3
Çay və nanə yarpaqları	99,3	101,1	98,0	91,7	98,1
Heyvandarlıq məhsulları-cəmi	101,0	103,4	113,5	104,6	103,3
Mal əti(diri çəkiddə)	98,2	102,0	124,5	104,6	106,3
Qoyun əti(diri çəkiddə)	99,0	99,9	112,6	104,9	107,7
Quş əti(diri çəkiddə)	105,4	108,7	119,7	101,0	101,7
Yumurta	117,4	136,4	105,4	120,0	89,3
Təbii bal	105,8	104,7	111,5	106,1	104,3

Mənbə: www.stat.gov.az

Cədvəl məlumatlarından görünür ki, müəyyən istisnalarla təhlil dövründə kənd təsərrüfatı məhsullarının satış qiymətləri ardıcıl olaraq yüksəlmişdir. Bunu yerli istehsalın dəstəklənməsi, idxalın əvəzlənməsi və ixracın stimullaşdırılması istiqamətində aparılan məqsədyönlü siyasətin nəticəsi kimi qiymətləndirmək olar.

Statistik məlumatlardan aydın olur ki, təhlil dövründə əksər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçı qiymətinin illik artımı 20 faizdən

yüksək olmamışdır. Onların qiymətlərindəki artım isə davamlı xarakter daşımamış, bəzi illər üçün səciyyəvi olmuşdur. Şübhəsiz ki, qiymətlərin yüksəlməsi nəticəsində onun tərkibində olan mənfəətin də xüsusi çəkisi artır və bununla da qiymətlər öz stimullaşdırıcı funksiyasını tam şəkildə yerinə yetirirlər.

3. Aqrar sferada iqtisadi mənafeələrin dəstəklənməsi göstəricilərinin qiymətlərin formalaşmasına təsiri. Aqrar sferada qiymətlərin formalaşması mexanizminin təkmilləşdirilməsi yalnız kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinə müdaxilələrlə - girov qiymətlərin, zəmanətli qiymətlərin tətbiqi və ya qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi ilə məhdudlaşmamalıdır.

Qeyd edə bilərik ki, hələlik aqrar sferanın və aqrar sahibkarlığın inkişafında təminatlı qiymətlər sistemi formalaşmamışdır. Girov qiymətlər sisteminin formalaşması baxımından hələlik hər hansı ilkin element də mövcud deyil. Bununla da ölkədə aqrar sferanın mühüm rol oynaya bilən qiymət mexanizminin formalaşması üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətinə birbaşa təsir edən rıçaqlar formalaşmamışdır. Ancaq aqrar məhsulun məsrəflərinə təsir edən tədbirlər bu baxımdan əhəmiyyətlidir və onlar sahibkarlığın inkişafında eyni effektə malikdir. Beləki, qiymət tələb-təklif tarazlığında formalaşsa da, istehsal xərcləri qiymətin əmələ gəlməsində sonuncu rol oynamır.

Məlumdur ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətinin formalaşmasına təsirin digər istiqaməti olan istehlakçılara dəstək üzrə demək olar ki, heç bir tədbir həyata keçirilmir. Bu baxımdan belə bir istiqamət üzrə tədbirlərə ehtiyac yoxdur. Amma ümumi xidmətlər üzrə kənd təsərrüfatı istehsalçılarının dəstəklənməsi tədbirlərinin geniş miqyasda reallaşdırıldığını iddia edə bilərik. Beləki, ümumi xidmətlər üzrə dəstək tədbirləri elmi-tədqiqat və aqrar təhsil məsrəflərini, dövlət nəzarəti məsrəflərini, infrastruktur və marketinq xərclərini əhatə edir. Marketinq tədbirləri qismən istisna olmaqla ölkədə sadalananlardan hamısı tam gerçəkləşdirilir. Bəllidir ki, ölkədə aqrar təhsil şəbəkəsi mövcuddur, dövlət aqrar tədqiqatları təşkil edir və maliyyələşdirilir, müxtəlif infrastruktur layihələr dövlət vəsaiti, hətta beynəlxalq maliyyə qurumlarının vəsaitləri hesabına reallaşdırılır.

Qeyd edilənlərdən irəli gələn məsələlər əslində bir məqamı aşkar-

layır. Bu gün Azərbaycanın kənd təsərrüfatında bütövlükdə sahibkarlığın dəstəklənməsindən daha çox innovasiya proseslərinin dəstəklənməsi zəruridir. Doğrudur, əslində sahibkarlığın dəstəklənməsi, həm də əsasən innovasiya proseslərinin himayə edilməsidir. Ancaq bəzi hallarda sahibkarlığın qısamüddətli cari mənafeləri innovasiya proseslərinin sürətlənməsi ilə üst-üstə düşür. Bundan başqa innovasiya prosesləri məhsuldarlığı yüksəltməklə, əslində qiymətlərin formalaşmasına, məhsulun rəqabətqabiliyyətinin yüksəlməsinə şərait yaradır.

Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalına dair Strateji Yol Xəritəsində göstəriləndiyi kimi, istehsalçıların maliyyə vəsaitləri və müvafiq kənd təsərrüfatı texnikası və avadanlıqları ilə təminatında əvvəllər müşahidə olunan çatışmazlıqlar tamamilə aradan qaldırılmış, gübrədən istifadə səviyyəsi yüksəlmiş, məhsuldar cins heyvanlardan ibarət təsərrüfatlar genişləndirilmiş, ümumilikdə isə müvafiq dəstək tədbirləri istehsal xərclərinin azaldılmasına mühüm təsir göstərmişdir.

Cədvəl 5

Kənd təsərrüfatının texnika ilə təminatı

	2015	2016	2017	2018	2019
1000 ha əkinə düşən traktor, ədəd	7,7	10,5	13,1	20,0	20,4
Bir traktora düşən əkin sahəsi, ha	129	96	76	50	49
Müvafiq bitkilərin min hektar əkin sahəsinə düşən kombaynların (maşınların) sayı, ədəd					
Taxılıyağan	0,7	1,4	1,8	3,5	3,7
Qarğıdalıyağan	0,1	0,1	0,1	0,3	0,2
Kartofyağan	0,1	0,1	0,2	0,7	0,8
Çuğunduryağan	1,2	0,1	0,6	3,6	4,8
Pambıqyağan	4,6	1,7	2,3	3,7	4,8
Bir kombayna (maşına) düşən müvafiq bitki əkinləri, ha.					
Taxılıyağan	1369	736	567	286	272
Qarğıdalıyağan	18455	17928	17845	3175	4105
Kartofyağan	15244	12558	4898	1521	1324
Çuğunduryağan	820	7061	1740	276	210
Pambıqyağan	217	577	439	272	208

Mənbə: www.stat.gov.az

Cədvəldən göründüyü kimi, 2015-2019-cu illərdə bəzi texnika növlərinin sayında müəyyən tərddüdlər baş versə də əsasən sürətli

artım müşahidə olunmuşdur. Bu da postneft dövrünün iqtisadi siyasətinin, yəni qeyri-neft sektoruna göstərilən dövlət qayğısının nəticəsidir.

Təhlillərin yekununda qeyd etməliyik ki, aqrar sahibkarlığın qiymət mexanizmi vasitəsi ilə dəstəklənməsi səviyyəsi hələlik tam qənaətbəxş deyil, perspektivdə zəruri tədbirlərin davam etdirilməsi və genişləndirilməsinə ehtiyac vardır.

4. Kənd təsərrüfatında paritet qiymətlərin hesablanması normativ-metodik bazası. Sənaye məhsullarının və istehsal xidmətlərinin bahalaşması kənd təsərrüfatında istehsal xərclərinin artmasına səbəb olur. Xərclərin artımı kəmiyyətini satış qiymətlərinin yüksəldilməsi və ya qiymət paritetliyinin pozulmasına görə yaranan və dövlət tərəfindən müvazinətləşdirilməli olan maliyyə itkilərinin əsaslandırılması ilə istehsalçılar öz iqtisadi maraqlarını müdafiə edə bilər.

Təklif edilən mexanizm vahid metodoloji əsasda aşağıdakıların həyata keçirilməsini əsas məqsədlər kimi qarşıya qoyur:

- müxtəlif kanallarla reallaşdırılan kənd təsərrüfatı məhsullarının və onların istehsalında istifadə olunan istehsal vasitələrinin, xidmətlərin faktiki qiymətlərinin səviyyə və dinamikasına, eləcə də təsərrüfatçılıq şəraitinin dəyişməsinə cari müşahidənin aparılması;

- əmtəlik məhsulların əsas növlərinə paritet qiymətlərin hesablanması və bütün səviyyələrdə qiymət nisbətlərindən irəli gələn maliyyə itkilərinin müəyyən edilməsi;

- inflyasiya proseslərinin operativ izlənilməsi və təhlili; təklif qiymətlərinin indeksləşdirilməsi, ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatı əmtələri istehlakçılara himayədarlığın digər formalarının həyata keçirilməsi.

Şübhəsiz ki, göstərilən mexanizm qiymətlərə nəzarət edən və onları tənzimləyən kənd təsərrüfatının idarə edilməsi orqanları üçün çox əhəmiyyətlidir. Onun daha dərinə və dəqiq işlənilməsi isə ilk növbədə müvafiq normativ-metodik bazaya söykənməlidir. Burada əsasən müxtəlif kanallar üzrə reallaşdırılan kənd təsərrüfatı məhsullarının faktiki qiymətləri indeksi və kənd təsərrüfatı müəssisələri tərəfindən alınan sənaye məhsulları və xidmətlərinin qiymət indekslərinin bazasında paritet qiymətlərin hesablanmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının müxtəlif növlərinə paritet qiymətləri bazis ilində sənaye istehsal vasitələrinin qiymətləri əsasında qoyu-

lur. Cari dövrdə paritetliyin meyarı sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin təsbit edilmiş nisbətlərinin saxlanılmasıdır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarına paritet qiymətlərin müəyyən edilməsində və qiymət nisbətlərinin qiymətləndirilməsində aşağıdakı şərtlər nəzərə alınır:

1. Sənaye istehsal vasitələri və xidmətlərinin topdansatış qiymətlərindən və kənd təsərrüfatı məhsullarının satınalma qiymətləri istifadə olunur.

2. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında istifadə olunan sənaye istehsal vasitələri və xidmətlərin nomenklatur dəsti müəyyən edilir.

3. Sənaye istehsal vasitələri və xidmətlərin hər bir növü üzrə bazis ilinə uyğun dəst cari bazar qiymətləri ilə qiymətləndirilir.

4. Kənd təsərrüfatı texnikası, kombinə edilmiş yem və yanacaq-sürtkü materiallarından başqa sənaye istehsal vasitələri və xidmətlərin bütün növləri üzrə bazis və cari dövrün qiymətləri nəzərə alınır.

5. Cari dövrdə kənd təsərrüfatı məhsulunun müəyyən növünün paritet qiyməti bir tərəfdən bazis ilində dəstin kompleks qiyməti və müvafiq satınalma qiyməti əsasında müəyyən edilir.

6. Paritet qiymətlər kənd təsərrüfatı texnikası, kombinə edilmiş yem, yanacaq-sürtkü materialları üzrə ayrılıqda, qalan istehsal vasitələri və xidmətlərə görə isə aqreqat şəkildə müəyyənləşdirilir.

Əgər dövlət maliyyə imkanlarından asılı olaraq, kənd təsərrüfatı müəssisələrinə öz məhsulunu paritet qiymətlərlə satmağa zəmanət verirsə, onda paritet qiymətlər zəmanətli qiymətlərin funksiyasını yerinə yetirir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırılmasının illik qiymət indekslərini hesablayarkən bir qayda olaraq əvvəlki ilin qiymətləri, cari qiymət indekslərinin hesablanmasında isə keçən ilin müvafiq dövrünün, yaxud cari ilin əvvəlki dövrünün qiymətləri bazis kimi götürülür. Cari qiymət indeksləri müəyyən edilərkən qiymət indeksinə mövsümillik amilinin təsirini nəzərə almaq lazımdır. Bu amilin təsir dərəcəsi ilin müxtəlif dövrlərində cari qiymət indekslərinin hesablanması zamanı istifadə olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının siyahısının fərqliliyi və eləcə də məhsulların reallaşdırılması qiymətlərinin mövsümi tərəddüdləri ilə ifadə olunur.

İqtisadi ədəbiyyatda aqrar sferada qiymət disparitetinin müəyyən edilməsinin çoxsaylı metodları göstərilir. Daha çox istifadə edilən

metodlar retrospektiv qiymət dəyişmələri və məhsul mübadiləsinin sabitliyi metodudur.

$$\dot{I}_{par} = \left(\frac{p_i^{kt1}}{p_k^{r1}} \right) \div \left(\frac{p_i^{kto}}{p_k^{ro}} \right) = 1 \quad (1)$$

burada: $\dot{I}_{par}$ - paritet qiymət indeksi, p_i^{kt0} və p_k^{kt1} - kənd təsərrüfatı məhsulunun baza və hesabat dövründəki qiyməti, p_k^{r1} və p_k^{r0} - aqrar istehsal resursunun baza və hesabat dövründəki qiymətidir.

Aydındır ki, bu metod məhz ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə qiymət nisbətindəki dəyişmələri müəyyənləşdirmədə tətbiq olunur və əslində məsələyə belə yanaşma düzgündür, çünki aqrar məhsulların və öz növbəsində istehsalın reallaşmasına resurs tələbatının fərqliliyi məhz belə yanaşmanı tələb edir. Qiymət paritetinin məcmu indeksi aşağıdakı kimi hesablanı bilər:

$$\dot{I}_{par} = \frac{i^{kt}}{i^{res}} = \frac{\frac{\sum p_i^{kt1} q_i^{kto}}{\sum p_i^{kto} q_i^{kto}}}{\frac{\sum p_k^{res1} q_k^{res0}}{\sum p_k^{res0} q_k^{res0}}} = 1 \quad (2)$$

Burada: q^{kt} və q^{res} - istehsal olunan və satılan kənd təsərrüfat məhsulunun və istifadə edilən resursun həcmidir.

Məcmu indeksdən istifadə zamanı vacib metodoloji məsələ fərdi qiymət indeksləri üzrə çəkilərin strukturunun müəyyən edilməsidir. Doğrudan da, yanacaqın qiymətlərinin artımı heç də taxılçılıq və meyvəçiliyə qiymət dispariteti baxımından eyni təsiri göstərmir və bu baxımdan çəkilərin nəzərə alınması vacibdir.

Qiymət hesablamalarının aparılması zamanı paritetlik meyarı kimi, kənd təsərrüfatı istehsalı sahələrinin gəlirliliyi səviyyəsinin təkrar istehsal üçün zəruri olan və onu təmin edən məhsulun rentabelliği səviyyəsi qəbul edilir.

5. Kənd təsərrüfatı istehsalının stimullaşdırılmasında qiymət mexanizmindən istifadənin təkmilləşdirilməsi. Araşdırmalardan məlum olduğu kimi, qiymət dispariteti bütövlükdə aqrar sektorun, eləcə də bu sahədə sahibkarlığın inkişafına ciddi maneçilik yaradır. Eyni zamanda kənd təsərrüfat məhsullarının mövcud satış sistemi disparitetin yaranmasında neqativ rol oynayır. Burada əsas arqument ondan ibarətdir ki, məhsulların müxtəlif satış mərkəzlərində satışı onların qiymətlərinə

fərqli təsir göstərir. Məsələn, aqrar məhsulların qiymətlərinə pərakəndə-satış əlavələri qərb bazarlarında 20-40 faiz, postsovet məkanında isə 50-90 və bəzən hətta 100 faizdən çox olur. Ona görə də aqrar istehsal məhsullarının satışı sisteminin təkmilləşdirilməsi qiymət mexanizminə düzəlişlərin edilməsinin və həmçinin aqrar sahibkarlığın inkişafının mühüm amillərindən biri kimi qəbul oluna bilər. Bu baxımdan hələlik bir çox tədqiqatçıların məsələyə optimist yanaşmaqla loqistik mərkəzlərin, autsorsinq xidmətlərinin təşkilinin satış sisteminin səmərəliliyini yüksəldəciyini güman etmək yanlış olardı.

Şübhəsiz ki, dövlət alış kvotalarının müəyyən edilməsi, zəmanətli qiymətlər sisteminin tətbiqi və xüsusilə satış kooperativlərinin təşkili kənd təsərrüfatı məhsullarının satış bazarının təkmilləşdirilməsində vacib rol oynayır. Kənd təsərrüfatı məhsulunun “istehsalçı-istehlakçı” marşrutunun optimallaşdırılması da bu baxımdan əhəmiyyətlidir. Ona görə ki, aqrar sektorda marketing siyasətinin ümumi istiqaməti istehlak qiymətlərini məsrəflərə yaxınlaşdırmaq və istehsalçılar üçün sərfəli qiymətləri təmin etməkdən ibarətdir.

“İstehsalçı-istehlakçı” qarşılıqlı münasibətlərində kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri onlarla ticarət sahəsindəki inhisarçılıq və lazımi infrastrukturun qeyri-təkmilliyi, daha dəqiq desək, müvafiq soyuducu anbarların tutumunun qənaətbəxş olmaması, nəqliyyat problemlərinin mövcudluğu üzündən nisbi təhriflərə məruz qalır. Bundan əlavə infrastruktur xidmətlərinin göstərilməsi sahəsindəki inhisarçılıq, eləcə də anbar və nəqliyyat xidmətlərinin bahalığı da neqativ effekt yaradır. Məhsulun bazara doğru irəliləndirməsinin müxtəlif mərhələlərində mövcud və yarana biləcək inhisarçılıq təhlükəsi halları “istehsalçı-istehlakçı” marşrutunda zəruri inzibati tədbirlərin reallaşdırılmasına əsas yaradır. Bu tədbirlər paketinin dəqiq müəyyənləşməsi üçün öncə kənd təsərrüfatı məhsullarının satış bazarındakı qarşılıqlı əlaqələrin düzgün təsviri verilməlidir. Bu təsvir daxili və həm də inkişaf etmiş bazarlar (nümunə hesab edilə bilər) əsasında verilir.

Beləliklə, təkmil satış sisteminin, daha doğrusu, “istehsalçı-istehlakçı” mənafeləri balansını yaradan sistemin formalaşması üçün aşağıdakı tədbirlərin reallaşmasını zəruri hesab etmək olar:

- Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tərkibində aqrar məhsulların istehsalçı, topdansatış və pərakəndə satış qiymətlərinin dinamikasını təhlil

edən, nəticələri ictimaiyyətə açıqlayan və idarəetmə qərarları üçün təkliflər hazırlayan xüsusi informasiya və nəzarət xidmətinin yaradılması;

- Soyuducu anbarlarda məhsulların saxlanılması üçün müxtəlif ticarət nöqtələrində - yarmarkalarda, kənd təsərrüfatı məhsullarının topdansatış mərkəzlərində və pərakəndə satış yerlərində icarə və xidmət haqlarının maksimum məbləğinin dövlət tərəfindən müəyyən edilməsi;
- Aqrar istehsalçıların, xüsusilə, kiçik sahibkarların son istehlakçılara birbaşa çıxış imkanlarını artırmaq üçün kənd təsərrüfatı yarmarkalarının təşkili nümunəsi əsasında geniş ərazini əhatə edə bilən aqrar satış köşkləri şəbəkəsinin yaradılması da məqsəduyğun olar. Köşklərin möhtəkirlik şəbəkəsinə çevrilməməsi üçün Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən fermerlərin müraciəti əsasında ünvanlı bölgü sistemi - hər bir köşkdə konkret fermer və ya onun nümayəndəsinin ticarətinə icazə verilməsini nəzərdə tutan sistem yaradıla bilər. Virtual məlumat sistemi bu sferada lazımlı şəffaflığı da təmin edir.
- Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı müəssisələrində, topdansatış mərkəzlərində, və mağazalar şəbəkəsində istehsalçıların və istehlakçıların mənafələrinə ciddi ziyan vuran inhisarçılığının və inzibatçılığın qarşısını almaq üçün zəruri qanunverici bazanın yaradılması, inzibati tədbirlərin həyata keçirilməsi də əhəmiyyətli bir məsələdir.

Beləliklə, kənd təsərrüfatı məhsullarının satış sistemini təkmilləşdirmək və nəticədə aqrar istehsal məhsullarının qiymətini optimallaşdırmaqla aqrar sahibkarların gəlirlərini sabitləşdirmək mümkündür.

6. Aqrar sferada istehsalçı və istehlakçı arasında əlverişli qiymət nisbətlərinin tənzimlənməsi. Kənd təsərrüfatının inkişafının müasir mərhələsində dövlətin bu sferaya müdaxiləsi zəruri olmaqla aşağıdakı vəzifələrin həllinə yönəldilir.

1. Qiymət səviyyəsinin saxlanılması. Bu, dövlət tədarük və borc proqramları, eləcə də tədarük və bazar qiymətləri arasında fərqin subsidiyalaşdırılması yolu ilə həyata keçirilir. Həmin tədbirlər ilk növbədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının gəlirlərinin yüksəldilməsinə, həmçinin qiymətlərin sabitləşdirilməsinə yönəldilir.

2. Əmtə artıqlığı ilə mübarizə - kənd təsərrüfatı əmtəələrinin təklifinin ixtisar olunması və fermer məhsullarının yeni təbii sahələrinin axtarılması yolu ilə onlara tələbin stimullaşdırılması üzrə dövlət tədbirlərini əhatə edir.

Sənaye sahələrinin inkişafında uyğunsuzluqların nəticələrinin aradan qaldırılması məqsədilə paritetlilik konsepsiyası işlənmişdir: hər bir təsərrüfat ilində kənd təsərrüfatı məhsullarının verilmiş həcmi onların istehsalçısına müəyyən həcmdə əmtəə və xidmətlər əldə etmək imkanı verməlidir, Başqa sözlə, paritetlik indeksi sabit qalmalıdır.

Müasir şəraitdə digər MDB dövlətlərində olduğu kimi, Azərbaycanda da kənd təsərrüfatının inkişafının dövlət tənzimlənməsini inkar etmək olmaz. Onun həyata keçirilməsi isə şübhəsiz ki, ilk növbədə dövlətin aşağıdakı öhdəliklərini müəyyən etmişdir:

- kənd təsərrüfatı məhsullarının və istehsal vasitələrinin bazar qiymətlərinin daimi müşahidə edilməsi və tənzimlənməsi;
- kənd təsərrüfatının əmtəələri istehsalçıların gəlirlərini minimum qiymətlərinin tənzimlənməsi;
- xarici ölkələrlə ərzaq, xammal və resurs bazarında qiymət və maliyyə kredit siyasətinin razılaşdırılması;
- xarici ölkələrin təcrübəsinin və dünya bazar qiymətlərinin səviyyəsinin uçotu ilə dövlət tərəfindən ərzaq məhsullarının və xammalın keyfiyyətinin yüksəldilməsinin, eləcə də istehsalının artırılmasının stimullaşdırılması;
- aqrar bölməyə xarici kapitalın cəlb edilməsi, hər şeydən əvvəl qarışıq kapital əsasında fəaliyyət göstərən aqrar sənaye təyinatlı emaledici şirkətlərin yaradılması üzrə kompleks tədbirlər planının qəbul edilməsi;

Qiymət paritetliyinin gözlənilməsi üçün topdansatış qiymətləri elə səviyyədə qoyulmalıdır ki, özünümaliyyələşdirmə prosesi qiymət amili hesabına kənd təsərrüfatında səmərəliliyi təmin etsin. Təəssüf ki, bu arqument hələ də gözlənilmir. Son onilliyin reallığı ondan ibarətdir ki, qiymətlərin qaldırılması üçün göstərilən bütün cəhdlər əsasən “İstehsalçının diktaturası” ilə əlaqələndirilir. Rəsmi olaraq bir neçə gündəlik malların və xidmətlərin pərakəndə qiymətləri dövlət nəzarətində saxlansa da yüksəliş dairəsi daha geniş olmuş və hazırda da çox gizli formalarda baş verir. Xüsusən malların və xidmətlərin tərkibindən ucuz

çeşidlərin yoxa çıxması, xammal və materialların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması adı altında hazırlanan məmulatların bahalaşması, məhsulun istehsalı texnologiyasında dəyişik edilməsi bəhanəsilə qiymətin yüksəldilməsi adi haldır. Bu inzibatçılıqdan, istehsalçının və xidmət göstərən diktaturasından irəli gəlir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, istehsalçı müəssisələrin özləri həm də istehsal istehlakçılardır, alıcılardır, yəni avadanlıqlar, xammal və materiallar alan müəssisələrdir. Son 15 il ərzində avadanlıqların, qurğuların, xammal və materialların qiymətləri dəfələrlə qalxsada onların məhsuldarlığında yalnız 30 faizə yaxın artım baş vermişdir. Əlbəttə, bu çox azdır, çünki qiymətin və səmərəliliyin artımı bir-birinə qətiyyən uyğun deyil.

Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri ilə, maddi-texniki resursların qiymətləri arasında əlverişli nisbət təmin olunması həmişə diqqət mərkəzində saxlanılmalı, bu nisbət dərinləşməsi zamanı zəruri tədbirlər həyata keçirilməlidir. İnkişaf etmiş xarici dövlətlərin təcrübəsi də belə bir faktı təsdiqləyir ki, yalnız aqrar-sənaye kompleksinin ayrı-ayrı bölmələri arasında qiymət tarazlığını gözləməklə bu mürəkkəb iqtisadi sistemin dinamik inkişafına nail olmaq mümkündür.

Bir çox iqtisadçılar inkişaf etmiş ölkələrin aqrar sferada qiymətlərin tənzimlənməsi üzrə toplanmış və praktiki olaraq özünü təsdiq etmiş təcrübəsindən yararlanmağı təklif edirlər. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, respublikamızın və inkişaf etmiş ölkələrin aqrar iqtisadiyyatı arasında keyfiyyət fərqləri mövcuddur.

İnkişaf etmiş ölkələrdə qiymət nisbətlərinin inkişafı bir qədər zəifdir. On il ərzində həmin ölkələrdə sənaye məhsullarının qiymətlərinin dinamikası kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin artımını 5-10 faiz qabaqlayır. Azərbaycanda bu göstərici əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. Ona görə də milli iqtisadiyyat çərçivəsində iqtisadi əsaslandırma aparılmadan respublikamızda xarici təcrübədən istifadə yolverilməzdir.

Beləliklə, Azərbaycanda qiymət paritetsizliyinin metodiki və praktiki aspektlərinin təhlili əsasında demək olar ki, respublikamızda kənd təsərrüfatında istehlak edilən sənaye məhsullarının, iş və xidmətlərin, kənd təsərrüfatı məhsullarının paritet qiymətlərinin hesablanması metodikası işlənilməmişdir. Bu həm də müvafiq məhsulların istehsalı üzrə xərc elementlərinin və maddələrinin müəyyənləşdirilməsində də

çətinlik yaradır. Paritet qiymətlərin müəyyən edilməsi qaydalarının işlənməsi ölkəmizdə öz texniki parametrlərinə, məhsuldarlığına və qiymətlərinə görə fərqlənən müəyyən resurs qrupları çərçivəsində differensiallaşdırılmış qiymət monitorinqinin aparılmasını istisna edir.

Qiymət paritetsizliyi xarici tərəfdaşlarla inteqrasiya və investisiya əlaqələrinin də zəif olmasının başlıca amillərindən biri olduğuna görə onun tənzimlənməsi üzrə ardıcıl tədbirlər həyata keçirilməlidir. Sevin-dirici haldır ki, bu günə qədər görülən işlər, yaradılan möhkəm iqtisadi təməl qarşıdakı illərdə davamlı inkişafa zəmin yaradır. Beləki, 2020-2021-ci illərdə ÜDM-in real artımının orta hesabla 3,0 faiz, o cümlədən qeyri-neft sahəsində 3,8 -4,5 faiz təşkil edəcəyi gözlənilir. Həmin illər ərzində əsas kapitalla yönəldiləcək investisiyaların yarıdan çoxunun qeyri-neft sektorunun inkişafına istiqamətləndirilməsi nəzərdə tutulur. Qarşıdakı dövrdə qeyri-neft investisiyalarına əsaslanan artımın əldə edilməsi üçün iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi, maliyyə dərinliyinin Strateji Yol Xəritəsində müəyyən olunmuş 60 faizə çatdırılması qarşıda duran başlıca vəzifələrdən biridir.

Yuxarıda qeyd olunanlar yaxın gələcəkdə aqrar fəaliyyət iştirakçılarının maraq və mənafeələrinin daha dolğun ödənilməsinə ciddi zəmin yaradır.

Dissertasiya işinin məzmunu ilə bağlı olaraq aşağıdakı elmi məqalə və tezislər çap olunmuşdur:

1. N.İ.Sultanova. “Kənd təsərrüfatında paritet qiymətlərin hesablanmasının normativ metodik bazası” // Elmi əsərlər jurnalı. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu. I hissə, 2018, səh.238-244

2. N.İ.Sultanova. “Aqrar-sənaye kompleksində paritet münasibətlərin tənzimlənməsi” // “Müstəqil Azərbaycan Respublikası üçüncü minilliyin yüzilliyində” mövzusunda elmi-praktiki konfransın tezisləri, “Biznes Universiteti” nəşriyyatı, Bakı: 2001. səh.374-376

3. N.İ.Sultanova. “Aqrar bölmənin iqtisadi idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi məsələləri” // Audit jurnalı, №3. 2002, s.55-58

4. N.İ.Sultanova. “Dövlətin qiymət və gəlirləri tənzimləmə funksiyalarının təkmilləşdirilməsi” // “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin onuncu ildönümünə həsr olunmuş elmi-praktiki konfransın tezisləri”. “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, Bakı: 2002. s.231-232

5. N.İ.Sultanova. “Daxili bazarın qorunmasında gömrük-tarif

tənzimlənməsinin rolu” // İqtisadiyyatın davamlı inkişafı problemlər, perspektivlər, Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Sumqayıt: 27-28 aprel 2016, s.594-595

6. N.İ.Sultanova. “Kənd təsərrüfatında iqtisadi mənafeərin təmin olunmasında qiymət mexanizmindən istifadə” // AMEA İqtisadiyyat İnstitutu “Elmi əsərlər” jurnalı, 2017. 5-ci hissə, s.181-186

7.N.İ.Sultanova “Aqrar-sənaye kompleksində qiymətlər arasında paritetliyin təmin edilməsi yolları”. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunmuş” Müstəqil Azərbaycan dövlətinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və aqrar sahənin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi problemləri” mövzusunda Beynəlxalq Elmi-Praktik Konfransın materialları. Kooperasiya Universiteti, Bakı: 1-2 iyun 2018. s.450-455

8. N.İ.Sultanova*. Model shaping Forms of State İntervention inThe Economy And Economic Model of The Country. “İnternational Journal of Managment and Business Research”. 8-ci cild №1, s.80-92, June 2018.

9. N.İ.Sultanova. “Kənd təsərrüfatında iqtisadi maraq və mənafeələrin təminatı; təhlil və nəticələr” Kooperasiya elmi-praktik jurnal” İSSN2218-91-49. – Bakı: 2020, №1(56), s.25-30

10.N.İ.Sultanova*. İmplementation of Global Supply Chains as a Strategy for Increasing National Competitiveness.”İnternational Journal of Supply Chain Management. Oktybar, 2020. 9-cu cild, №5, United Kingdom, s.502-507.

11. N.İ.Sultanova*. Company information resource management as a corporate risk management tool. “Revista ESPACIOS” Aprel, 09.2020, Vol.41 (İssue 12), s.15-23. Venesuela USA.

12. Султанова Н.И. «Основные направления формирования совершенной рыночной системы в сельском хозяйстве» Экономическая безопасность агропромышленного комплекса: I Национальной научно-практической конференции. – Киров, 2021. – 347 с. ФГБОУ ВО Вятский ГАТУ

Dissertasiyanın müdafiəsi “20” oktyabr 2021-ci il tarixdə saat 14:00-da Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.10 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küç., 6

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat “20” sentyabr 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 30.06.2021. Kağızın formatı: 60x84 ^{1/16}.
Sifariş 06/01. Həcmi 1 ç.v. (42.991 işarə)
Ofset kağızı №1. Tiraj 100.

“AA – Poliqlaf” istehsalat-kommersiya birliyində
hazır diopozitivlərdən istifadə olunmaqla çap edilmişdir.